

МИНУЛЕ ПОДІЛЛЯ

ОЧИМА КРАЄЗНАВЦІВ (XIX – поч. XX ст.)

Потяг до вивчення історії краю був зумовлений, з одного боку, поступовим пробудженням національної самосвідомості народу, а з другого – бажанням правлячих кіл увести до офіційної російської історії факти й події минувшини Поділля, нейтралізувавши наміри польської частини подільського населення повернути ці землі до складу Польщі.

Активізація дослідницької роботи в краї безпосередньо пов'язана з діяльністю створеного з ініціативи викладачів Подільської духовної семінарії та працівників єпархіального управління Комітету для історико-статистичного опису церков та парафій.

Ще в 1850 році викладач Подільської духовної семінарії Павло Гліщинський почав був писати історико-статистичний огляд єпархії. Завершити задумане не дала смерть, та й праця його спиралася на вузьку джерельну базу. Тому 1855 року єпархіальне керівництво зобов'язало сільських священників зробити історико-статистичний опис своїх церков та парафій і зібрані матеріали надіслати до консисторії. Однак далеко не всі це розпорядження виконали, а надіслані матеріали виявилися здебільшого недокладними.

Тим часом Синод вимагав прискорити роботу. Тому глава Подільської єпархії архієпископ Ірінарх доклав усіх зусиль, щоб активізувати краєзнавчі дослідження. 1862 року він заснував часопис „Подольские епархиальные ведомости”, який на хвилі загального піднесення народного духу після скасування кріпацтва стимулював вивчення поселень Поділля, церков, монастирів, популяризував відомості про знаменитих подолян, публікував давні акти, інші документи, вміщував хроніку церковного й світського життя.

У цей час розгорнув свою краєзнавчу діяльність священник Михайло Орловський (1807–1887), родом із села Кочубієва Кам'янецького повіту. Він зібрав бібліотеку з 2349 рідкісних книжок і рукописів, підготував й опублікував описи Ярмолинців, Меджибожа, Сатанова, Вінниці, Проскурова, Чорного Острова, Ольгополя, Летичева, Літина, Ямполя та інших населених пунктів. Одним з перших описав історію заснування Смотрича, другого після Бакоти столичного подільського міста. „Коріатовичі, – пише М. Орловський на основі русько-литовського літопису, – уgliedивши зручне підвищене місцезнаходження в лісі, побудували на ньому замок. Нове поселення назвали вони Смотричем – від річки Смотрич,

що його обтікає. Тут-таки вони тоді заснували свою столицю”.

Можна не погодитися з автором щодо виникнення Смотрича, який, за свідченням археологів, задовго до того був обжитим поселенням, але факт перенесення сюди центру Подільського краю замість Бакоти, зруйнованої татарами, незаперечний. Столичний Смотрич прихистив на своїх скелях не тільки нового господаря землі Подільської, а й ченців-домініканців, яким Юрій Коріатович подарував млин та прилеглі землі для розбудови й утримання монастиря. 17 березня 1375 року Олександр Коріатович, тоді „князь і господар Подільської землі”, дав грамоту домініканському монастиреві, якою підтвердив привілеї братії. Вона об’єктивно засвідчує великий вплив української культури на литовських князів, впровадження давньоукраїнської мови в державно-діловий ужиток, закріплення селян за землею і власником як явище відоме, узаконене: „... А кою колы і спрячют людий к особи, су том мисти, у млина ты люди и далесм им, со всим правом...”

Крім іншого, на цих людей покладався обов’язок підтримувати в порядку замкові мури, а також „... коль вси земляны имуть давати дань у татары, то серебро имиють такоже тици люди дати”. Тут проглядається непросте прикордонне становище подільських земель, що їх і після синьоводського погрому 1362 року шарпали сусіди – татари. Не завжди вдавалося Коріатовичам відбити непроханих гостей – інколи доводилося відкуповуватися сріблом. Під час одного з таких наскоків загинув і князь Олександр, похований, за одними свідченнями, у Смотричі, за іншими – в Кам’янці.

Достеменно відомо, що 1385 року столицею Поділля став Кам’янець. А Смотрич іще тривалий час посідав місце значного адміністративного й культурного центру. Тут жив родоначальник відомої династії подільських просвітників Смотрицьких – дяк православної церкви, учитель і переписувач книжок Данило. Тут народився й здобув з допомогою батька початкову освіту його син Герасим, згодом писар Кам’янецького староства, ректор Острозької академії, один з авторів Острозької Біблії, письменник-полеміст.

Звідси прослалася життєва стежка знаного не тільки в слов’янському світі релігійного, політичного подвижника Мелетія Смотрицького, автора „Граматики слов’янської”, що її назвав М. Ломоносов „воротами вченості”.

Тоді ж у пресі почали з’являтися твори доктора Антонія Ю. (псевдонім Йосипа Ролле, 1830 – 1894 рр.), відомого лікаря, польського історика й подільського краєзнавця. 1860 року він оселився в Кам’янці-Подільському і за більш як тридцятилітній творчий період опублікував близько 80 історичних праць. Серед них – „Подільські замки”, „Побужжя у XVII – XVIII ст.”, „Кармалюк”. Майже всі його праці написані польською мовою і лише деякі з них перекладені російською і опубліковані в журналі „Киевская старина”. Й. Ролле стояв на тенденційних пропольських позиціях. Особливо це відчувається в його праці „Подільські замки на молдавських кордонах”.

Певну організованість у пошуки подільських краєзнавців вніс Комітет для історико-статистичного опису церков і парафій. Його заснував архієпископ Леонтій, що впродовж 1863–1874 років очолював місцеву єпархію. „Настойт надобность в историко-статистическом описании Подольской епархии, согласно давно уже последовавшему распоряжению Святейшего Синода, – сповіщало його розпорядження правлінню Подільської духовної семінарії. – И я нахожу нужным образовать Комитет для сего при семинарии. Предлагаю правлению представить мне проект состава Комитета с программой самого описания. Председателем Комитета имеет быть отец ректор семинарии архимандрит Феогност”.

Незабаром такий комітет у складі 21 особи було затверджено. До нього ввійшли 9 представників єпархіального відомства, 12

*1991 року селище Смотрич прикрасила нова середня школа, яка, за рішенням українського уряду, прибрала ім’я свого знаменитого земляка Мелетія Смотрицького. Це засвідчує меморіальна дошка на фасаді. А внесок Смотрицьких у розвій слов’янської культури, боротьбу за утвердження українства розкриває шкільний музей. Премією імені М. Смотрицького, заснованою Дунаєвським райвідділом освіти, відзначають учителів гуманітарних предметів, письменників і тих, хто продовжує справу Смотрицьких – відродження й розбудову української культури.

викладачів та інших працівників семінарії, а також Кам'янецького, Приворотського й Шаргородського духовних училищ. 8 липня 1865 року відбулося перше засідання, на якому було затверджено план діяльності, що його подав голова Комітету. За повітами закріпили членів Комітету з активу: за Кам'янецьким – П.Троїцького та М.Соколова, за Ушицьким – Ю.Лотоцького та М.Бачинського, за Вінницьким – М.Новицького та В.Готара, за Балтським – Е.Струмінського. Вони щомісяця мали доповідати про розглянуті й виправлені історико-статистичні описи парафій, єпархії, надіслані настоятелями церков і монастирів. Масштаби роботи розширювалися. Поступово дійшли спільної думки щодо потреби підготувати узагальнюючу статтю з історичним оглядом єпархії. Період до 1795 року мав описати професор Д.Синицький, а пізніший відтинок часу – П.Троїцький. Вирішили також, готуючи описи церков і парафій по повітах, написати заголовні статті по кожному з них, включивши, крім історико-статистичних, і етнографічні матеріали. Отже, історико-етнографічне вивчення краю набувало планомірного, системного характеру і робилася спроба узагальнити його. Проте на 1 вересня 1868 року до Комітету надійшло лише 774 описи, і тільки 231 з них був рекомендований до друку.

Надалі увагу зосереджували на формуванні джерельної бази досліджень, створенні алфавітного покажчика наявних письмових документів, описі бібліотечних фондів, збиранні польських і латинських книжок, у яких ішлося про Поділля. Було переглянуто близько 7 тисяч стародавніх рукописних актів і складено докладний абетковий покажчик, у який занесено 21686 географічних назв поселень та урочищ Поділля. Для публікації досліджень було створено спеціальне видання „Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии”. Виданий 1876 року перший випуск цих „Трудов” дістав жвавий відгук громадськості й преси. Журнал „Древняя и новая Россия” високо оцінив звернення до духівництва єпархії збирати спогади, перекази й легенди як і дві програми – збирання історико-археологічних даних про Поділля, що їх склав М.Симашкевич, і поповнення історико-

статистичних описів церков Подільської єпархії, автором якої був О.Павлович. Рецензії на цей випуск умістили також газета „Киевлянин”, київські „Университетские известия” (1877) „Русская старина” (1878).

Публікацією історії поселень Жванця, Панівець, Устя в першому випуску „Трудов” заявив про себе як талановитий дослідник Микола Яворовський (1842–1919), викладач духовної семінарії, пізніше смотритель духовного училища, редактор „Подольских епархиальных ведомостей” (1883 – 1892), один з керівників Комітету й засновників Кам'янецького краєзнавчого музею.

На жаль, на початок 80-х років, коли вже були здійснені описи Санкт-Петербурзької, Харківської, Чернігівської та Варшавської єпархій, історія подільських церков і парафій обмежувалась хоч і ґрунтовними, але розрізненими публікаціями. Цю різноманітність засвідчив і другий випуск „Трудов”, подавши крім праці М.Дороновича „Вірмени на Поділлі й перша церква їх у місті Кам'янці”, описи Лянцкоруні, Гавриловець, покажчик уміщених у „Подольских епархиальных ведомостях” матеріалів з 1862 по 1881 рік, а також історико-статистичні описи парафій і церков Подільської єпархії та покажчик статей з історичними, етнографічними й іншими даними з життя подолян тощо.

Велика робота щодо створення довідкового апарату досліджень дістала відображення на сторінках третього – п'ятого випусків „Трудов”. При цьому новий поштовх історико-краєзнавчим дослідженням дали приготування до відзначення 100-ліття приєднання Поділля до Росії та заснування єпархії.

1889 року до Кам'янця-Подільського з Бахмута переїхав Євтим Сіциньський (1859 – 1937) і розпочав активну діяльність у складі Комітету, що згодом принесло йому визнання як видатному археологові, історикові, етнографу, музеєзнавцю. Усе життя його було пов'язане з Поділлям – краєм, де він народився (с. Мазники Летичівського повіту), навчався в духовному училищі та семінарії (м.Кам'янець) і ще тоді, 1881 року, опублікував свою першу етнографічну працю („Народний переказ про полоза”). По закінченні Київської духовної академії (1885) молодий кандидат

богослів'я деякий час викладав у Бахмуті. Довідавшись, що в Бакоті виявлено печери, Сіцинський разом з колишнім своїм учителем М.Яворовським виїхав туди, обстежив коридори, гробниці, інші пам'ятки й написав статтю „Бакота – столиця Пониззя”. Вона привернула увагу проф. В.Антоновича, який наступного літа не забарився приїхати на чолі археологічної експедиції, щоб провести розкопи в Бакоті. Особиста участь у розкопах, зв'язки зі своїми кореспондентами дали змогу Сіцинському підготувати археологічну карту Подільської губернії, у якій зафіксовано й систематизовано близько двох тисяч пам'яток різного періоду.

1885 року побачила світ велика праця Никандра Молчановського „Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.”, на яку спиралися наступні дослідники, зокрема, Помпей Батюшков, що 1891 року видав ґрунтовний історичний опис Поділля.

Слід зазначити, що найменш висвітленою сторінкою нашої історії лишаються долитовські часи. Сучасники Н.Молчановського, та й нинішні історики, спираються на глибокий літописний аналіз, зроблений ним у книжці про заселення Поділля в давнину племенами уличів і тиверців, про спробу київських князів 863 року підкорити їх: *„Аскольд же и Дир садоста в граде том (Києві), и многие варяги совакуписта, и начаста владети полянскую землю; и беша ратни с древляны и уличи”*. Підкорити подільські племена намагався 885 року князь Олег: *„И бе обладая Олег Древляны, Полянми, Радимичи, а со Уличи и Тиверци имеяши рать”*. Проте очевидно, що тоді Києву не пощастило підкорити уличів і тиверців, бо пізніше (914) воював подолян і князь Ігор зі своїм славнозвісним воєводою Свенельдом.

Монголо-татарський смерч за кілька разів змів фортечні укріплення багатих на камінь подільських міст, а далі й галицько-волинських. Розкопи стародавнього Ізяслава свідчать про героїзм місцевих жителів. І все-таки татарські орди з 40-х років XIII століття підкорили край і поклали збір данини й порядкування на проводирів із місцевої знаті.

Так званий „золотоординський період” іще чекає своїх дослідників, які мали б, зважаючи на обмеженість джерельної бази, зосередити

свої зусилля на археологічному, нумізматичному, топонімічному аналізі того проміжку історії.

100-річчя Подільської єпархії було ознаменоване виходом у київській друкарні С.Кульженка історичного опису Кам'янця-Подільського, що його здійснив Є.Сіцинський. Спираючись на відомі праці О.Сементовського, Н.Молчановського, Й.Ролле, інші джерела, він послідовно розкрив історію міста і краю від давнини до початку 90-х років XIX століття, дав вичерпну характеристику Кам'янецької фортеці, її комендантів, зробив огляд церковно-релігійного, економічного і суспільного життя. Книжка ілюстрована чотирма світлинами й двадцятьма гравюрами. Дотепер вона не втратила свого значення як популярний твір і цінне краєзнавче джерело.

Узагальнюючу працю „Памятники старины в Подолии” видав 1901 року член Комітету В.Гульдман (1830 – 1907). У ній описані насипні вали, замчиська й замки, фортеці, кургани, давні монастирища, кам'яні баби, „фігури”, церковні пам'ятки. Попередні роботи цього автора – „Подольская губерния. Опыт историко-географического описания” (1889), „Населенные пункты Подольской губернии” (1893) – також істотно спричинилися до вивчення регіональної історії та географії.

Помітною культурною подією ставав кожен новий випуск „Трудов”. У сьомому випуску їх (1895) було завершено опис церков і парафій Кам'янецького повіту, восьмий містив біографії подільських архієреїв, одинадцятий (1901) завершив публікацію даних про всі 62 благочинні округи дванадцяти повітів Подільської єпархії.

У цей період, коли під егідою Комітету було зібрано чимало стародруків, археологічних та етнографічних пам'яток, визріла думка створити спеціальне сховище-музей, щоб зберігати й використовувати їх. Ідею музею, висунуту М.Яворовським та Є.Сіцинським, підтримав Й.Ролле, і 29 жовтня 1889 року її повідомили членам Комітету на черговому засіданні. Активний член Комітету, кафедральний протоієрей Мойсей Доронович запропонував розмістити сховище старовини в лівій галереї собору. Було утворено комісію в складі Сіцинського, Дороновича, Якубовича, яка мала вирішити низку пов'язаних з цим практичних питань.

30 січня 1890 року Комітет під керівництвом нового голови – архієрея Дмитрія затвердив Правила сховища й оголосив про створення музею, завідувачем якого призначили соборного священика В.Якубовича, а секретарем у справах сховища – Є.Сіцинського. Цю дату і вважають днем заснування Кам'янецького історичного музею-заповідника, якому нещодавно виповнилося 104 роки.

Комітет принципово підходив до охорони пам'яток минулого. Було встановлено порядок, згідно з яким, щоб розібрати церкву, парафіяни через благочинного мали звертатися до духовної консисторії, а та передавала клопотання на висновок Комітетові. Тільки зробивши світлини, опис і переконавшись в абсолютній неможливості зберегти цю пам'ятку старовини, давали згоду на знесення її.

Завдяки такому (досить повчальному для нас!) порядку збереглися світлини й описи Святомихайлівської церкви с.Могилівки, що стояла трохи нижче від нинішньої, спорудженої 1898 року, Дунаєвецької церкви та інших культових споруд. Отже, на цьому етапі в роботі Комітету виразно окреслився ще один – пам'яткоохоронний – напрям краєзнавства.

Російсько-японська війна, події революції 1905 – 1907 років привернули увагу громадськості до проблем політичного життя. У зв'язку з тим, що на Поділлі не було загальнополітичної газети, а виникла потреба оперативного висвітлення подій не тільки церковного, а й світського життя, рішенням єпархіального з'їзду в жовтні 1905 року видання „Подольских епархиальных ведомостей”, на сторінках якого за весь час існування побачили світ близько 100 історико-статистичних нарисів про населені пункти Поділля, було припинене. З січня 1906 року замість них почали видаватися журнал „Православная Подолия” і газета „Подолия”. Редакційний комітет обох органів очолив той таки Є.Сіцинський.

1916 року вийшов дванадцятий випуск „Трудов”. Це був останній том краєзнавчих праць подільських ентузіастів. Ніби підбиваючи підсумки, редколегія вмістила в ньому перелік матеріалів попередніх випусків.

У круговерті двох революцій, громадянської війни, частоті зміни влади у Кам'янці-Подільському припинило свою роботу це унікальне краєзнавче формування. Дослідники діяльності Комітету (Л.Баженов, І.Винокур, В.Вінюкова, А.Зінченко, А.Стельмашова та ін.) по-різному датують припинення його існування – від 1917 по 1922 рік. Сам Є.Сіцинський в „Авторських передсмертних записах”, зроблених восени 1936 року, засвідчує, що останнім роком його роботи в Подільському церковному історико-археологічному товаристві був 1917-й. В автобіографії, написаній під час переходу на роботу з богословського на історико-філологічний факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету, він зазначає 1919 рік.

Віктор ПРОКОПЧУК,
голова правління

Дунаєвецької регіональної організації ВСК